

Riksintresse för kulturmiljövården

"Eriksgatan" Önnersta - Aspa (fd Penningby) (D43)



Stenvalvbro vid Ökna, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Ursprunglig vägsträckning, kontinuerligt brukad från minst yngre järnålder till 1941. Delsträcka i den medeltida Eriksgatan. Uppvisar en rad väghistoriska komponenter som förhistoriska gravfält, hålvägar, runsten i fast håll, ett f.d. gästgiveri och marknadsplats vid Önnersta. Till vägen hör vägtekniska formelement, t.ex. vägbankar, stenvalvsbroar och milstolpar. Binder samman bygder. Passerar även Daga härads avrättningsplats med dess typiska läge i skogsmarken mellan bygderna. Tillsammans med den nya vägsträckningen visar hålvägar och Eriksgata på flera generationers vägfarande.

Upplevelsevärde

Den slingrande, grusbelagda, terränganpassade vägen förmedlar en autentisk upplevelse av att färdas i äldre tid. Den kantas av en rad lämningar och platser som bidrar till upplevelsen av en väg med lång historisk kontinuitet. Vägen går genom ett varierat landskap med öppet jordbrukslandskap med välbevarade byar som bildar en kontrast mot den småbrutna skogsmarkens gläntor med torp.

Bruksvärde

Skyltad som cykelled. Delar används idag för lokaltrafik till enskilda fastigheter och som skogsbilväg. Kortare avsnitt är inte farbara och partier genom skogsmarken är försedda med låsta bommar.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Vägens betydelse och långa nyttjande, bl.a. som Eriksgata ska vara känt. Den ska kunna fortsätta att nyttjas för lokaltrafik och som cykelled. Den ska behålla sin terränganpassning och vägbeläggning. Enskilda väg-historiska komponenter såsom vägbankar, stenbroar, milstolpar, grusbeläggning och platser med direkt samband med vägmiljön är miljöskapande inslag som ska bevaras och underhållas.

Den övergripande bebyggelsestrukturen med byar i de större dalgångarna och enstaka torp i skogen är av stor betydelse för upplevelsen av vägens sträckning genom landskapet och ska därför värnas.

Det innebär att:

- Vägen ska hållas öppen och vara tillgänglig så att den kan nyttjas för cykeltrafik.
- Kurvor ska inte rätas ut, vägen bör inte breddas, befintliga vägbeläggningar bör underhållas utan att förändras, d.v.s. grusbeläggningen bör värnas som en viktig del i upplevelsen av en äldre färdväg.
- Vägsträckningens status som riksintresse kan förbättras genom uppdaterad skyltning.

Beskrivning

Naturgeografi

Nord-syd-gående höjdsträckning genom höglänt skogsmark som korsar mindre dalgångar med öppen mark och vattendrag. Området är ett skogsdominerat utmarksområde mellan de två bygderna Aspa och Björnlunda. I norra delen, nära Björnlunda, präglas området av sluttande åkermark och ängs- och betesmarker med stora ekar. Vägen följer höjdryggar söderut genom en höglänt skogsmark och passerar över flera trånga sprickdalar som löper i nordväst till sydost .

Dagens landskapsbild

Välbevarad, ålderdomlig grusväg, parallell med väg 223 som går från Björnlunda till Nyköping. Vid Önnersta, Smedsta och Ekeby, söder om Björnlunda präglas området av öppen, delvis kuperad, jordbruksmark omgiven av naturskön ängs-och betesmark. Vid Björnlunda hembygdsgård finns ett område med väl hävdad ängs och betesmark med storvuxna ekar. Vägen går söderut genom ett småbrutet skogsdominerat landskap. Vid Karlsta, Ökna och St Mälby passerar vägen två mindre dalgångar med åkermark för att sedan passera över en höglänt bergshöjd med skog. Vid Axala går vägen rakt genom den oskiftade byn, omgiven av åkermark. Vägen fortsätter via en dalgång genom storskogen till Penningby vid ÖsterMalma. Från Penningby och söderut mot Aspa Löt präglas området av småbruten skogsmark som öppnar upp vid Väster-Malma och Långbro där vägen har haft två alternativa sträckningar. Vid Aspa löt domineras närheten till vägen av mindre villor från hela 1900-talet.

Dagens brukande

Vägen är skyltad som cykelled, används framför allt som tillfartsväg till torp och gårdar och i skogsmarken som skogsbilväg. Några delsträckor vid Väster-Malma går genom hagmark. På flera ställen är vägen bommad. Omges av skogsmark och åkermark.

Dagens bebyggelsestruktur

I norr passerar vägen Björnlunda hembygdsgård där man samlat ihop ett tiotal byggnader från bland annat Mälby, Lådra och Önnersta som visar 1600- och 1700-talets byggnadsskick. Vid Önnersta ligger två gårdar kvar på bytomten efter laga skiftet med flera ålderdomliga och kulturhistoriskt intressanta byggnader. Smedsta bostadshus är ett s.k. militärboställe, uppfört 1732-44 för fänriken vid Gripsholms kompani. Där finns även en drängstuga uppförd efter 1845. Vid Ekeby finns äldre välbevarad bebyggelse, bl.a. två enkelstugor i 1 ½ plan från tidigt 1800-tal.

I skogen ligger Karlsta, St Mälby och Ökna som är byar om en gård vardera. I övrigt domineras området av torp och undantagsstugor i skogsmark. Bland torpen i skogsmarken märks äldre, timrade enkelstugor och parstugor vid Nudde, Skalltorp, Nysätter, Siggetorp och Erikslund. På många ställen finns även de äldre ekonomibyggnaderna kvar.

Vid Skalltorp och Hammaren under Jakobsberg finns arrendatorbostäder i nationalromantisk stil, uppförda enligt samma stil som Bläcktorpet, en av arbetarbostäderna vid herrgården.

I södra delen av vägsträckningen ligger Backen, en grindstuga till Öster-Malma, uppförd i karolinsk stil omkring 1700. Vid Penningby dominerar småhus från sent 1900-tal med tillskott av helt nyligen uppförda villor. När vägen närmar sig Aspa passerar den en rad villor från tidigt 1900-tal och mitten av 1900-talet.

Historiska skikt

Bronsålder – järnålder - Ett stort antal hällristningar, skärvtenshögar och gravrösen visar på en rik bosättning vid Smedsta, Önnersta och Björnlunda under bronsålder. Området låg vid denna tid invid en vik. Vid Ökna och Penningby finns enstaka rösen som visar på kolonisation av dessa dalgångar. I dessa områden finns också enstaka gravar och gravfält från hela järnåldern.

Norr om Smedsta vid Björnlunda, söder om Ökna på skogshöjderna och vid Penningby invid Båven ligger fornborgar. Av dessa är borgen vid Ökna en s.k. utmarksborg som inte kan knytas till en vattenfarled utan den vänder sig snarare mot en landväg. Fornborgarna visar på kommunikation under järnåldern och dess tydliga koppling till vattenleder, men just här även över skogen.

Yngre järnålder - Gravfälten visar att samtliga byar i området har sitt ursprung i järnåldern. De största gravfälten liksom två storhögar ligger i norr, tätt invid den gamla allfarvägen. Vid Axala och Väster-Malma finns mindre gravfält från järnåldern.

Söder om Axala, invid vägen och invid en fastighetsgräns står en runristning på fast häll, rest till minne av Igulbjörn som även omnämns på en av runstenarna vid Aspa löt. Fornlämningarna och bebyggelsen som alltjämt ligger kvar på bytomterna visar att vägen haft ungefär denna sträckning sedan minst yngre järnålder. I söder ansluter vägen till Aspa Löt, med runstenar och tingshög.

Medeltid - Vägen är den sträckning som brukats för den Eriksgata som kungen red under medeltiden. Ingår som en del i sträckan från Strängnäs, via Aspa Löt och vidare till Nyköping.

Nyare tid - Vägen redovisas på kartor från 1670-talet då vägväsendet fick fastare organisation med gästgiverier och den södra delen går via Långbro i kartmaterialet. I Önnersta finns många av gästgiveriets byggnader kvar. Daga härads avrättningsplats ligger utmed vägen, på utmarken mellan Penningby och Axala. Många milstolpar står kvar på ursprunglig plats med ¼ mil emellan, uppförda 1779 och 1853 i gjutjärn.

Utmed vägen finns det kvar många vägbankar och 4 st stenvalvsbroar från 1860-talet som visar på vägtek-niska konstruktioner. Vägen är till stora delar farbar och nyttjades som huvudväg fram till invigningen av nya 223 i början av 1940-talet.

Värdetext 1987

”Eriksgatan” Önnersta - Penningby: Ålderdomlig vägsträckning med vägbankar och stenvalvsbroar som delvis går igenom gamla utmarker med gravfält, en runristning, fornborg och bronsåldersrösen. Bybildningar med ålderdomlig bebyggelse. Gästgivargård vid Önnersta.

Historiska näringar

Jordbruk. Många mindre gårdar och torp hörde till Jakobsbergs säteri där de utförde dagsverk.

Kommunikation

Viktig vägsträckning från yngre järnålder, genom medeltid (Eriksgatan) och fram till att man bygger väg 223 som går parallellt med den äldre vägen. Söder om Penningby finns två alternativa vägar, en västlig via Väster-Malma och en östlig via Långbro. Den östliga kan beläggas i kartmaterialet, medan den västra via

Väster-Malma är osäker som färdväg före 1800-talets kartor. Den uppvisar dock en rad vägtekniska detaljer av stor kvalitet.

Fornborgarna visar på ytterligare ett kommunikationsstråk som framförallt följer vattenlederna men som här har en hållpunkt med fornborgen i skogen vid Ökna som tydligt visar deras samband med landvägar.

Önnersta var en strategisk knutpunkt i Daga härad fram till det att järnvägen byggdes. Vid Önnersta möttes flera vägstråk.

Samhällsfunktioner

Vid Önnersta låg gästgiveri, torg, plats för marknad, handelsbod och apotek under 1800-talet som flyttades till Gnesta när järnvägen byggdes.

Makt

Runsten i fast häll intill vägen vid Axala. Koppling till den släkt som reste runstenar vid Aspa löt. Den visar tydlig de vikingatida stormannaätternas intressen i området genom att markera sin ställning utmed vägen.

Vems landskap

Självägande bönder i norr, i Björnlunda. Torpen i skogen har hört till säterier ute i de större dalgångarna.

Visuella/ historiska samband

Kontinuerligt brukad väg från minst yngre järnålder till 1941 då det byggs en ny asfalterad sträckning, väg 223, parallellt med den äldre.

Koppling till naturgeografi

Följer höjdstråk eller sänkor genom skogsmarken, korsar de uppodlade dalgångarna på höjdryggar där så är möjligt. Vägen går snett över sprickdalarnas nordväst-sydostliga riktning.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Eriksgatan" Önnersta - Aspa (fd Penningby) (D43)

Socken: Björnlunda i Gnesta kn och Ludgo sn i Nyköpings kn

Kommun: Gnesta och Nyköpings kommuner

Karaktärstyp: Kommunikationsmiljö , vägmiljö

Karaktärsord: runsten, vägmiljö, vägbankar, stenvalvsbroar, milstolpar, hålväg, avrättningsplats

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML, många fornlämningar utmed vägen såväl förhistoriska som ”väghistoriska”.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB – Likstammen-Trön (med naturvårdsprogram)

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Båvenområdet tangeras

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

I norr följer riksintresset den nuvarande vägen vilket bl.a. innebär att den från Ekeby utskiftade bebyggelsen vid Haversjön utesluts.

I söder sträcker sig riksintresset till Aspa, fram till den runstenskantade vägen vid Aspa Löt och den intilliggande tingsplatsen. Den södra delen omfattar två olika sträckningar; den ena via Väster-Malma och den andra via Långbro. De är välbevarade och till största delen lättillgängliga med flera intressanta väghistoriska komponenter, bl.a. en fin stenbro söder om Väster-Malma.

I söder omfattar riksintresset fornborgen Penningsby skans, en kommunikationslämning som främst hör samman med en vattenfarled i nordväst-sydöstlig riktning. Tillsammans utgör riksintressets tre fornborgar delar i ett folkvandringstida kommunikationsstråk av annan art än Eriksgatan.

Eftersom riksintresset utökas i söder, förbi Penningby och fram till Aspa, ändras namnet till Eriksgatan Önnesta-Aspa . Beskrivning och motivering är snarlika. Det nya förslaget betonar riksintressets landskapsanknutna prägel.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Bronsålder	Skärvstenshögar, rösen, hällristningar vid Önnersta, Ekeby, men även vid Ökna - St Mälby	Jordbruk, bete			Hällristning
Äldre järnålder	Bebyggelsen lever vidare i samma områden som under bronsålder	Jordbruk	Fornborgar vid Skansberget – Ökna och Penningsby		Fornborgar
Yngre järnålder	Ortnamnen, byarna är etablerade, gravfält		Runsten i håll söder om Axala, runstenar vid Aspa löt	Storhögar – Ekeby, Runsten uppförd av de som byggde bro i Aspa löt, Tingshög vid Aspa Löt	Runstenshäll, hålvägar
Medeltid	Byarna fortlever -torp och -sätternamn i skogsmarken möjl medeltida kolonisation	Jordbruk	Eriksgatan	Eriksgatan Daga härads avrättningsplats	Vägsträckningen
1600-tal	Torp under säteriet Jakobsberg, Gästgiveri vid Önnersta	Jordbruk	Vägförordning och vägsträckning på 1670-tals karta		Önnersta gästgiveri 1670-talets karta
1700-1800-talet	Smedsta militärbo-ställe, fler torp och stugor på skogen	Jordbruk	Milstolpar i gjutjärn, vägbankar, stenvalvsbroar	Daga härads avrättningsplats, Önnersta marknadsplats	Torp, arrendegårdar på skogen med välbevarad äldre bebyggelse: enkel- och parstugor. Väghistoriska komponenter - milstolpar
1941			Ny väg		Den nya vägen korsar Eriksgatan vid Axala runstenshäll